

*Erdős Kristóf*¹

SZABÓ IMRE BUDAPESTI ESPERES EMBERMENTŐ TEVÉKENYSÉGE (1944)

ABSTRACT

Dean Imre Szabó's Rescue Activity (1944)

The attitude of Dean Imre Szabó of Budapest to the Jewish question is still waiting to be processed. However, some moments show that his activity in rescuing Jews in 1944 was not without precedent. Already in the spring of 1944, the Dean faced the consequences of disenfranchising government measures in his own congregation, which affected his congregation members and elders of Jewish origin. Having personally faced the reality of deportations that began in the spring of 1944, and having accepted the possible risks as well, he openly spoke out against deportations at the church assembly. At the end of October 1944, after the Arrow Cross takeover, he voiced his opposition in a newspaper article, and then saved children of Jewish origin in the Julianna school building behind his Reformed church in Fásor. He helped other Jewish families as well as Polish, Dutch and French prisoners of war. Yad Vashem honoured him, his wife (posthumous) and their daughter, Éva with the “Righteous Among the Nations” medal in 2003.

Keywords: World War II, Holocaust, Rescuers from the Hungarian Reformed Church, saving children in 1944, Reformed Dean Imre Szabó

Szabó Imre a fásori reformátusok mindmáig széles körű ismertségnek és elismertségnek örvendő lelkipásztora, a Budapesti Református Egyházmegyéjét megszervező és irányító esperes, Ravasz László püspök fontos munkatársa, a két világháború közötti fővárosi reformátusság életének kiemelkedő szervezője és formálója volt. A korszakban ígéhirdetőként, a református sajtó meghatározó újságírójaként és könyvek szerzőjeként vált ismertté, azonban nem kizárólag egyházi körökben tett

1 *Erdős Kristóf* (PhD), történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: 20. századi református egyháztörténet, illetve migrációtörténet. kristof.erdos@neb.hu

szert tekintélyre. 1944-ben már másfél évtizedes jártassággal és kapcsolatrendszerrel rendelkezett a politikában: m. kir. kormányfőtanácsos és Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának örökös tagja volt.

Szabó Imrének a zsidókérdéshez való viszonyulása még teljesebb feldolgozásra vár, azonban ismert néhány olyan momentum, amely arra mutat, hogy nem volt előzmények nélküli 1944-es zsidómentő tevékenysége. Ezek közül kettőt emelnék ki. Az esperes egy 1944. november végén kelt levelében arra hivatkozik, hogy már az 1930-as évek eleje óta ismert volt számára a náci ideológia keresztyénségre gyakorolt reális veszélye:

„[...] Tíz esztendő óta ugyanis világosan felismertük, hogy a Rosenberg-féle mítoszban² (sic!) van a keresztyénség XX. századbeli nagy ellensége, amely így vagy úgy, Gleichschaltolással vagy erőszakkal az egyházat a maga szolgálatába akarja kényszeríteni, vagy felszámol vele. Ezért amíg lehetett nyíltan ellene állottam /lásd Ismerd meg magad c. könyvem, ORLE előadásom 1939/, amikor nyíltan nem lehetett, burkoltan, de minden mozdulatommal ellene álltam, hogy ne fertőzzön. A hitoktató konferenciákat is ezért rendeztem. [...]”³

1943 nagypénteken a fasori református templomban az esperes kemény szavakkal illette az akkori képmutató vallásosságot. Ekkor már hatályban volt a harmadik zsidótörvény (1941. évi XV. tc.), amely ellen a keresztyén egyházak mind tiltakoztak.⁴ Szabó prédikációját kinyomtatták, de a cenzúra megakadályozta annak közzétételét, mivel „megjelenése és terjesztése a hadviselés érdekeit” érintette volna – szólt az indoklás.⁵ Az 1943. nagypénteki igehirdetésben a következő mondatok is elhangzottak Szabótól a fasori szószékről:

- 2 Hitler legfőbb ideológusának, Alfred Ernst Rosenbergnak *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (A 20. század mítosza) c. 1930-as könyvéről van szó.
- 3 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL), C/105, Szabó Imre budapesti esperes iratai, m7 doboz, ikt. sz. nélkül, Szabó Imre *Kedves Barátom* kezdetű levele (Kelt: Bp., 1944. nov. 24.)
- 4 A harmadik zsidótörvénnyel szemben nyíltan fellépett mind a római katolikus, mind a református, mind az evangélikus egyház. A törvényjavaslat felsőházi vitájában a reformátusok vezérszónoka Ravasz László püspök volt. A katolikusok részéről Serédi Jusztinián hercegprímás, esztergomi érsek kezdettől fogva, határozottan tiltakozott, vele együtt a katolikus főpapok a Felsőházban mind a törvényjavaslat ellen szavaztak. Az evangélikus egyház képviselőjében Kapi Béla dunántúli evangélikus püspök szólalt fel a törvényjavaslattal szemben. Ravasz visszaemlékezéseiben feljegyzí, hogy ez már megkésett lépés volt. Vö. Kiss Réka: Ravasz László püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, *Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.*, 2006, 537–577, 561–562.; Csíky Balázs: *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet – MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018, 402.; Tóth Károly István: *Evangélikus egyházi vezetők és a vészidőszak*, *Credo* 20(2014/2), 15–19, 17.
- 5 VEZSENYI Péter: Dokumentumok Szabó Imre református esperes, Budapest-fasori lelkipásztor 1951-ben történt lemondatásáról, *Egyháztörténeti Szemle* 23(2022/1), 102–117, 105–106, doi: 10.54231/etszemle.2022.1.6.

„Nincs olcsóbb megoldás, mint elmarasztalni egy népet a Krisztus vééréért, de szemébe nem nézni annak a ténynek, hogy minden nép fellázadt Krisztus ellen, és először kiirtotta magából. [...] Olyan vallást eltűr e kor, mely az embert isteníti, és amely a hitelenséget leleplezi, az pusztuljon. Olyan vallást kedvel, amely szolgálatába adja magát az érdekeinek – az nagy segélyben is részesül, de olyan Krisztus, aki a hatalmasoktól is engedelmisséget kíván és töredelmet, az nem korszerű.”⁶

A fasori gyülekezet tagjai, illetve presbiterei⁷ közül több zsidó származású, évekkal vagy évtizedekkel korábban áttért, református keresztyén volt. Az egyik fasori presbiter, Szabó személyes barátja, Fellner Alfréd⁸ a két világháború közötti időszak egyik befolyásos gyárosának, Fellner Henrik felsőházi tagnak az egyik fia volt. A jogfosztó kormányzati intézkedésekkel az esperes tehát közvetlen környezetében is szembesült. A német megszállás után néhány héttel, a zsidótörvények hatálya alá eső embereknek – hatéves kor felett – a megkülönböztető sárga csillag kötelező viselését írták elő. Az 1944. április 5-én életbe lépő intézkedés Szabó négy presbiterét és több fasori családot is érintett, olyanokat, akik évtizedek óta mind hívő reformátusok voltak. Többben közülük levélben fordultak segítségért lelkipásztorukhoz.⁹ Egyikőjük abbéli aggodalmának adott hangot, hogy netán további diszkriminatív intézkedéseket fognak hozni és „ki tudja, hol lesz vége az emberi gyűlölködésnek, nem-e a mérszálásnál?”¹⁰

Egy másik fasori egyháztag pedig azzal a reménnyel fordult Szabóhoz, hogy az egyház „védőszárnyai alá” kell menekülniük: „Tudom, hogy egyházam meg fog védeni és kérve kérem Nagytiszteletű Uramat, hogy a megpróbáltatás nehéz óráiban atyai szeretetében fogadjon és segítsen, ahogy tud rajtunk, akik ugyan új keresztyének vagyunk, de hitünk erős és igaz.”¹¹ Egy hónappal később, 1944. május közepén megkezdődött a vidéki zsidóság koncentrációs táborokba történő tömeges deportálása, június elején pedig arról érkeztek hírek, hogy erre Budapesten is sor fog kerülni.¹²

6 Idézi Vezsenyi: *Dokumentumok*, 106.

7 Fellner Alfréd (1932-től presbiter), Ferkay Béla (1932-től presbiter), Hegyi Imre (1932-től presbiter), Szűcs Jenő (1934-től presbiter), vö. RL A/3b Budapesti Református Egyházmegeye, 18. doboz, 1836/1944 Kimutatás az érdekelt egyházközségek részéről kiadott presbyteri diakónus igazolványokról.

8 Fellner Alfréd a Magyar–Angol Társaság elnöke volt. Vö. KISS Réka: „... A hitemben akarnak megfogni” Pógyor István és az 1951-es KIE-per, in: PETRÁS ÉVA (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 55–82, 72.

9 A sárga csillag viselése alóli mentesítés ügyében számtalan megkeresést kapott Ravasz László püspök is. Vö. NAGY V. Rita: Félelem a zsidó áttérőktől a református egyházban, 1941–1944, in: MOLNÁR Judit – TIBORI SZABÓ Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról XI.*, [h. n.], Múlt és Jövő Kiadó, 2021, 207–226, 219. Ravasznak a második világháború idején végzett tevékenységéről és a zsidómentésben játszott szerepéről lásd bővebben KISS: *Ravasz László püspöki működése*, 2006, 558–564.

10 RL A/3b, 17. doboz, 827/1944. Özv. Székely Béláné levele Szabó Imrének (keltezés nélkül, a szöveg alapján 1944. áprilisban íródhatott a levél).

11 RL A/3b, 17. doboz, 827/1944. Marton Imre levele Szabó Imrének (Kelt: Bp., 1944. ápr. 21.)

12 Vö. például: „Deportáció mind szélesebb sávokban: Budapesten, majd a lakásokból fog állítólag elvégeztetni.” *Komoly Ottó „irodai naplója”*, 1944. június 4-i bejegyzés, Yad Vashem Archives (<https://documents.yadvashem.org/>), P.31 Otto Komoly Collection, 21.

Komoly Ottócionista vezető ezért felkereste Szabót¹³ – az esperes emlékei szerint 1944. május végén / június elején – és elmondta neki, hogy az „ország különböző városaiban „megkezdődött a zsidók vagonokban külföldre vitele”. Komoly Ottó arra kérte Szabót, hogy egyrészt az egyház emelje fel szavát, másrészt ő maga járjon közben a politikai döntéshozatalban részt vevő ismerőseinél,¹⁴ amely kérésnek az esperes eleget tett.¹⁵ Szabó arra kérte Komolyt, hogy juttassa el hozzá a deportálások pontos adatait, amire néhány napon belül sor került.¹⁶ A reformátusok részéről Szabót 1944. június elején Eliás József, az embermentésben fontos szerepet játszó Jó Pásztor Bizottság ügyvezető titkára és a Kolozsvárról nemrégiben áttelepült újságíró, Bereczky Albert személyes barátja, Kádár Imre kereste meg.¹⁷ Felszólították, hogy az egyház nyíltan lépjen fel a megindult deportálásokkal szemben. Szabó ekkor még kételkedve fogadta az elhurcolásokkal kapcsolatos híreket, ugyanis nem tudta elképzelni, hogy mindez Magyarországon ténylegesen megtörténhet.¹⁸

Az jelentett fordulóponthoz számára, amikor saját maga is szembesült a deportálás valóságával. Elsőként egy kedves ismerőst, a balatonboglári fűszerest, Fischlt és családját hurcolták el,¹⁹ majd saját szemével látott egy deportáltakkal teli vonatot a Kelenföldi pályaudvaron. Ekkor „rettenetes fájdalom vett erőt rajtam és

- 13 Vö. Szabó esperes későbbi, 1950. október 8-i naplóbejegyzését, in: ERŐS Zsuzsa – SZABÓ Julianna (szerk.): *Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye első esperese. Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001, 183–184.
- 14 Köztük volt Tasnádi Nagy András a képviselőház elnöke, Bonczos Miklós államtitkár és Inárcsi Pap képviselő. Vö. Szabó esperes későbbi, 1950. október 8-i naplóbejegyzését, ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 184.
- 15 Ennek mind Szabó, mind Komoly naplójában nyoma van. Vö. Szabó esperes későbbi, 1951. december 20-i naplóbejegyzését, in: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 231. Komoly Ottó 1944. augusztus 23-án, reggel 9 órakor kereste fel az esperest a faszori lelkészi hivatalban. A találkozó alkalmával Szabó közölte Komollyal, hogy a deportálás megakadályozása érdekében már beszélt Bonczos Miklós államtitkárral, aki „legelősebben ellenzi a deportálást”. Közli MAJSAI Tamás – SCHMIDT Mária: Komoly Ottó naplója, 1944, *A Rádai Gyűjtemény Évkönyve III. 1983*, Budapest, 1984, 238–305, 248.
- 16 Vö. Szabó esperes későbbi, 1951. december 20-i naplóbejegyzését, in: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 231.
- 17 A tanulmányban említettekén túl Bereczky ellenállási és zsidómentő tevékenységének összefoglalását adja: LÁNYI Gábor: Bereczky Albert (1893–1966) budapesti lelképásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvania* 69(2024/1), (megjelenés alatt)
- 18 Vö. Szabó esperes későbbi, 1950. október 8-i naplóbejegyzését, in: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 184. Kádár ekkor átadta az esperesnek a *Szedjétek össze a maradványokat* c. füzetét, amelyhez Bereczky Albert írt előszót. Szabó egyetértett az előszóban foglaltakkal, azt egyben Bereczky egyik legjobb írásának tartotta. Vö. BEREZCKY Albert: *Előszó*, in: KÁDÁR Imre: *Szedjétek össze a maradványokat. Mit követel az Ige a testi és lelki Izzárlástól*, Budapest, Traktátus Kiadó, [é. n.], 3–9.
- 19 Aradi Péter: Interjú Szabó Évával, Sárbogárdon, 2000. június 27-én. USC Shoah Foundation Institute, Visual History Archive (<https://vha.usc.edu>), 51022. sz. interjú, Tape 3, 00:00–08:58 (a továbbiakban: Szabó Éva-interjú); Yad Vashem Archives (<https://documents.yadvashem.org/>), O.33 Testimonies, Diaries and Memoirs Collection, 4947 Szabó Imre, 5–6.

nagy gyöttrődés”²⁰ – emlékezett vissza. Mindezen személyes tapasztalatok nyílt és határozott fellépésre készítettek. Szabó családját 1944 márciusában az ismétlődő légitámadások és a fővárosban egyre fokozódó élelmiszerhiány miatt Balatonszepezdre költöztette.²¹ Majd október elején felesége és gyermekei visszaköltöztek a Fasorba, hogy ne legyen még tovább szétválasztva a család.²²

Szabó esperes 1944. június 16-án a Lónyay Utcai Református Gimnázium dísztermében tartott egyházmegyei közgyűlésen emelte fel szavát a deportálásokkal szemben.²³ Esperesi jelentésében a kormányt arra intette, hogy „hallgasson az egyház kérő szavára”.²⁴ Tisztában volt ennek veszélyeivel, tudta, hogy ezért akár le is tartóztathatják.²⁵ Valós kockázatot vállalt, amikor többek között az alábbi megállapításokat tette:

„[...] Mi a zsidóknak gettóba való különítését, vagy a deportálását a magyar nép lelkiületétől idegennek, keresztyén lelkiismeretével összeférhetetlennek tartjuk és nem tudunk megállani (sic!) Isten színe előtt ebben a kérdésben. Meghül ajkunkon az imádság, mikor lélek szerint hordozni szeretnénk imádságainkban népünk sorsdöntő korszakában kormányzatunkat, amely vállalta a legsúlyosabb időben a magyar sors hordozását. Az egyház lelkiismerete nem nyugodt, de nem a maga intézkedései miatt, hanem a hallgatása miatt. Amikor az egyház lelkiismerete nyugtalan, akkor a keresztyén nemzet lelkiismerete háborog. [...]”²⁶

A közgyűlésen történekről szóló beszámolók közül időben az első egy másnap, 1944. június 17-én kelt levél, amelyet Szabó írt Ravasz Lászlónak, mellékelve hozzá esperesi jelentését. A püspöknek írt levél szerint az esperes előterjesztését a közgyűlés „általános helyesléssel” fogadta. Szabó helyettese, Victor János egyházmegyei főjegyző a jelentéshez azt a határozati javaslatot fűzte, hogy az „egyházmegyei közgyűlés a jelentést jóváhagyólag veszi tudomásul”. Bereczky Albert, Pozsonyi úti lelkipásztor tovább ment, és azt indítványozta, hogy a közgyűlés a jelentés zsidókérdésre vonatkozó szakaszát a többi résztől kiemelve terjessze fel a kor-

20 Szabó esperes későbbi, 1950. október 8-i naplóbejegyzése. In: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 184.

21 NAGY Zsombor: Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye megszervezője és első esperese, in: Kósa: *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 579–590, 586; DRASKÓCZY István: *Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye első esperesének élete és munkái*, Mezőszilas–Kiskunfélegyháza, Parakletos Alapítvány, 1968–1992, 106; Szabó Éva-interjú, Tape 3, 00:00–01:32.

22 Szabó Éva-interjú, Tape 3, 09:00–09:27.

23 „Istenem, szegény Fischlék! Az ő deportálásuk volt a közvetlen impulzus a június 16-án az egyházmegyei gyűlésen tett előterjesztésemre” – jegyezte fel később, 1945. március 23-án naplójába az esperes. In: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 123.

24 Szabó 1944. június 16-i esperesi jelentését közli ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 5. függelék, 411–415.

25 Vö. Szabó esperes későbbi, 1950. október 8-i naplóbejegyzését, in: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 185.

26 RL A/1c, Elnöki iratok, 991/1944. Kivonat Szabó Imre budapesti református esperes jelentéséből, amelyet 1944. június 16-án a közgyűlés elé terjesztett.

mányzathoz.²⁷ A közgyűlés elnökletét ellátó Tasnádi Nagy András egyházmegyei gondnok Szabó világi vezetőtársa, gondnoka volt a fasori gyülekezetben, egyben a képviselőház elnökeként fontos politikai pozíciót töltött be.²⁸

Tasnádi a javaslat írásban történő megszövegezését kérte Bereczkytól, aminek ő azonnal eleget tett. Gál Lajos, Frangepán utcai lelkipásztor azon az állásponton volt, hogy az egyházmegyei közgyűlés nem jogosult előterjesztést tenni a kormánynak, azt vagy az egyházkerület, vagy az Egyetemes Konvent tehetné meg. Victor János egyházmegyei főjegyző egyetértett Gállal, és azt vetette fel, hogy az esperesi jelentés kérdéses részét előbb az egyházi felsőbb hatóságoknak küldjék meg, és rajtuk keresztül a kormánynak.

Ezek a felszólalások Szabó esperes számára csalódást okoztak: „Mivel láttam, hogy szavazásra bocsátva, még Bereczky Albert javaslatának elfogadása esetén is meggyöngyül a súlya ennek a bizonyágtételnek, kértem a gyűlést, hogy ne történjék ebben a kérdésben szavazás.” Bereczky ezután visszavonta indítványát, miszerint a kormányhoz terjesszék fel az esperesi jelentés zsidó kérdésre vonatkozó szakaszát. Szabó felszólalása után az elnökletet ellátó Tasnádi Nagy András a kérdést úgy tette fel, hogy a „közgyűlés elfogadja-e dr. Victor János előadói javaslatát”. Erre többen szót kértek, köztük Bereczky is, aki megszövegezett javaslatát kívánta közgyűlési határozatként elfogadtatni, annyiban módosítva, hogy a kormányhoz ne terjesszék fel az indítványt.²⁹

Tasnádi erre – Szabó értékelése szerint – „bizonyos parlamenti rutinnal” kijelentette, hogy a közgyűlés már elfogadta Victor János egyházmegyei előadó javaslatát. Mindezt Tasnádi úgy tette, hogy erről nem történt elfogadó szavazás. Ezután Bereczky ún. ellenpróbát kért, de a közgyűlés tagjai nem ismerték ezt a szavazási technikát, csupán 6-8-an álltak fel, akik a közgyűlésen részt vevők körülbelül tíz százalékát jelentették.³⁰ Köztük volt Bereczky Albert és Dobos Károly, az esperes fasori lelkész társa is. Dobos visszaemlékezése szerint, akik nem álltak fel, „meg voltak dermedve” és azt sem tudták, hogy mit csináljanak.³¹ Bereczky határozati javaslatát tehát nem fogadták el, aki tiltakozott a levezető elnök módszereivel szemben, ezért Tasnádi rendre utasította a Pozsonyi úti lelkészt. Erre Bereczky elhagyta az üléstermet, majd példáját többen követték.³² Szabó esperes

27 RL A/1c, 991/1944. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1944. jún. 17.)

28 Tasnádi igazságügy-miniszter volt az Imrédy-kormányban, amikor megszületett az első zsidótörvény.

29 RL A/1c, 991/1944. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1944. jún. 17.)

30 RL A/1c, 991/1944. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1944. jún. 17.)

31 Interjú Dobos Károssal, Budapesten, 2000. július 5-én. USC Shoah Foundation Institute, Visual History Archive (<https://vha.usc.edu>), 51031. sz. interjú, Tape 3, 03:35–06:15.

32 Szabó esperes ekkor nem írt naplót. Évekkel később, 1950. október 8-án a következőt jegyezte fel az 1944. június 16-i egyházmegyei közgyűlésről: „Ez alkalommal Bereczky ezt a jelentésemet a keresztyén lelkiismeret nagy megnyilvánulásának nevezte. Ez meg is jelent a jegyzőkönyvben nyomtatásban, de a Ref. Életből teljesen kitörölték. Ezután tette Bereczky azt az indítványt, hogy terjesszék fel a kormányhoz ezt az esperesi jelentést. Tasnádi ezt az indítványt akarta terrorisztikusan elnyomni. Szavazásra is került ez a kérdés, az indítványt a közgyűlés nagy

abbéli szándékáról tájékoztatta Ravasz püspököt, hogy ő maga elküldi jelentésének a zsidó kérdésre vonatkozó részét a kormány minden egyes tagjának.³³ Szabó és Tasnádi egykori barátsága a közgyűlést követően megromlott.³⁴ 1944. június végén az esperes gondnokának a következőt írta:

„[...] Ami a deportáció és a gettó előtt a magyarság előtt gazdasági és szellemi önvédelmi harcnak látszott, az most a gettóval és a deportálással világgkérdés lett, és a Krisztus vére sem mossa le rólunk a zsidók vérért. Ezért szállunk síkra. Tudom, hogy egymagad nem szállhatsz szembe a rendszer ellen, mert akkor felkoncolnak. De összefogva a java magyarok szakadjatok el ettől a rendszertől, mert átok gyánánt hagyja itt nevét (Ézs. 65. rész 15. vers) az utódokra. Vagy már késő?? Akkor vonulj vissza bármi áron. Lehet, hogy Te látsz még mentő utat, én nem. [...]”³⁵

Ravasz Jaross Andor belügyminiszterrel a sárga csillag viseléséről szóló rendelet kihirdetése előtt két nappal, 1944. április 3-án folytatott tárgyalásai nem jártak sikerrel: nem tudta elérni, hogy a református gyülekezetek megválasztott, esküt tett világi tisztviselőit, a presbitereket is rendeletben mentesítsék a csillagviselés alól, a keresztyén egyházak lelkészeihez, diakónusaihoz és diakonisszáikhoz hasonlóan.³⁶ Ravasz amellet érvelt, hogy a református egyházalkotmány szerint egyedüli tisztségük a presbiterség, de nem járt sikerrel. Miután a rendeletet a presbiterek mentessége nélkül hirdették ki, a püspök az ekkor kulcsszerepet játszó, a zsidóság vezetőit a kormányzó köreivel, illetve a protestáns egyházakkal összekapcsoló Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi államtitkár kíséretében, 1944. május 9-én elment egészen Sztójay Döme miniszterelnökig.³⁷ Ravasz nemsokára

többséggel leszavazta. Bereczky akart még szólni valamit, vagy az elnöklési módot illetve volna kritikával. Erre Tasnádi megvonta tőle a szót és Bereczky és még négy-öt ember elhagyta a gyűlést. Én bizonyos apátiával ültem a helyemen, mert kimerített az a feszültség, amíg felolvastam a beszédem, és az a vita, ami megindult, és amiben nem vettem részt. Akkor láttam meg, hogy milyen élet-halál harc indult itt meg.” Közli ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztesztek*, 184–185.

33 RL A/1c, 991/1944. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1944. jún. 17.)

34 Vö. Szabó 1944. október 25-i naplóbejegyzését: „Tasnádírói kérdézőködök (ti. Ravasz – E. K.), hogy mit szól a fejleményekhez. Mondottam, hogy június 29-e óta megszakadt köztünk a közvetlen viszony. Elmondottam, mit írt ő, és mit válaszoltam én.” ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztesztek*, 76.

35 Szabó levele Tasnádinak (Kelt: Bp., 1944. jún. 29.) A teljes levelet közli ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztesztek*, 6. függelék, 416–417.

36 Vö. 1.450/1944. M.E. 1. § (1) bekezdés, in: A m. kir. minisztériumnak 1.450/1944. M. E. számú rendelete a zsidók megkülönböztető jelzéséről szóló 1.240/1944. M. E. számú rendelet 3. §-ának kiegészítése tárgyában. *Igazságügyi Szemle* 1944/4, 118–119. Serédi Jusztinián hercegprímás, esztergomi érsek 1944. március végén a zsidó származású római katolikus papok, szerzetesek és szerzetesnők mentesítését kérte a sárga csillag viselése alól, amelynek a kormány engedett. Vö. Csíky: *Serédi Jusztinián*, 405.

37 RL A/3b, 18. doboz, 1404/1944. Ravasz levele Jaross Andornak (Kelt: Bp., 1944. jún. 14.); BEREZKY Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, Budapest, Református Traktátus Vállalat, 1945, 13; BRAHAM, Randolph L.: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt, in: BRAHAM, Randolph L.: *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*, [Budapest], Láng Kiadó, 2002, 263–295, 271.

hosszú hónapokra ágynak esett, súlyos betegsége miatt Szabó esperes vette át tőle a presbiterek érdekképviselését, aki akkor már több mint egy évtizede fontos munkatársa volt.

Az egyházmegyei közgyűlést követő napon, június 17-én az esperes és Bereczky³⁸ Mester államtitkár vezetésével a belügyminiszterrel tárgyalt, aki kedvező ígéretet tett nekik. Noha Baky László és Endre László belügyi államtitkárok megakadályozták, hogy rendelet szabályozza a presbiterek mentességét, a református egyház Jaross belügyminiszter ígéretét jól kihasználta.³⁹ Szabó egy héten belül 35 presbiter számára pecséttel, a saját és Ravasz püspök aláírásával hitelesített ún. esperesi bizonyítványt osztott ki,⁴⁰ amely mind a presbitereket, mind azok családtagjait mentesítette a sárga csillag viselése alól.⁴¹

A Kálvin téri gyülekezetből Kádár Imre nem presbiterként, hanem diakónusként kapott Szabó Imrétől esperesi bizonyítványt.⁴² A kiadott esperesi bizonyítványok száma 1944. július folyamán nőtt. Szabó esperes helyettese, Victor János egyházmegyei főjegyző, Szabadság téri lelképásztor⁴³ 1944. július 13-án adott ki Pór Jenő és

38 Mester visszaemlékezése szerint még voltak ott más református lelkészek is, de nem nevesítette őket. Vö. MESTER Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*, Budapest, Tarsoly Kiadó, 2012, 56. Bereczky Albert csupán annyit jegyzett fel erről a tárgyalásról, nevek említése nélkül, hogy egy „küldöttség” járt a presbiterek mentesítése ügyében a belügyminiszternél. Vö. Bereczky: *A magyar protestantizmus*, 16–17. Mester Miklós maga is református vallású volt, már az 1930-as évek közepén legszűkebb környezetében, pártfogói között számos ismert református közéleti szereplőt és lelkészt találunk. Mester 1944 tavaszán a zsidó szervezetekkel és személy szerint Komoly Ottóval, illetve Bereczky Alberttel is szinte mindennapi kapcsolatban állt. Mester Miklósról lásd SOMLAI Katalin: Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906–1989), in: Rainer M. János (szerk.): *Bánópatakok – A feltárás*, Budapest, OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, *Évkönyv XV/III.*, 2012, 105–165; LÁNYI Gábor: Mester Miklós (1906–1989). Egy zsidómentő református kapcsolatrendszer, in: Kiss Réka – Lányi Gábor: *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 323–337.

39 Mester: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*, 56.

40 RL C/105, m7 doboz, ikt. sz. nélkül, Szabó levele Tasnádinak (Kelt: Bp., 1944. jún. 24.)

41 Az első 12 esperesi bizonyítványt a Belügyminisztériumban történt tárgyalás után két nappal, 1944. június 19-én állították ki a Budapesti Református Egyházmegye részéről 1415/1944. iktatószám alatt: Balla Sándor (Kelenföld), Zipser István (Tiszviselőtelep), Margalit Ödön (Szabadság tér), Martos Sándor (Zuglói), Müller József, Vargha Endre (Budahegyvidék); Margalit Andor, Rein Dezső, Németh Béla dr., Fellner Frigyes dr., Lányi Zsigmond (Buda); Virány László (Angyalföld) részére. 1944. június 20-án további egy esperesi bizonyítvány került kiállításra (1439/1944. ikt. sz. alatt, a címzett neve nem derült ki az iktatókönyvből). 1944. június 23-án további 13 esperesi bizonyítványt állítottak ki 1479/1944. iktatószám alatt: Bálint Miklós (Budahegyvidék); Ferkay Béla, Fellner Alfréd, Szűcs Jenő, Hegyi Imre (Fasor); Rohonczi Hugó, Hargittai Brunó, Szűcs Miklós dr., Balkányi Pál (Pozsonyi út); Hollós Ödön, Bogoy István dr., Hermann Ödön (Szabadság tér); Rédelyi Miklós (Külső-Józsefváros) részére. Vö. RL A/3 Budapesti Református Egyházmegye, Iktatókönyv: 1944. február 9-től 1944. november 29-ig.

42 RL A/3b, 1836/1944. Kimutatás az érdekelt egyházközségek részéről kiadott presbyteri diakónus igazolványokról. A kimutatás 1944. július 18-án kelt, vö. RL A/3 Budapesti Református Egyházmegye, Iktatókönyv: 1944. február 9-től 1944. november 29-ig, 1836. folyószám.

43 Victor Jánosról ismert, hogy a Szabadság téri református gyülekezet épületében menedéket nyújtott az üldözötteknek.

fia, Pór Endre számára esperesi bizonyítványt.⁴⁴ Pór Jenő és családja 1919-ben tért át a református vallásra és hívő reformátusok lettek.⁴⁵ A családfő a Jó Pásztor Bizottság diakónusaként dolgozott annak megalakulásától, 1942 októberétől. Erről Muraközy Gyula a Jó Pásztor elnöke állított ki igazolást Pór Jenő részére, melyet pecséttel és aláírással maga Ravasz püspök hitelesített.⁴⁶ A Pór Jenő és Pór Endre nevére szóló dokumentum nem került az egyházmegyénel iktatásra, azonban a kiadott esperesi bizonyítványok száma jóval meghaladta a 36-ot. 1944. július 6-án Kádár Imre családtagjai részére állítottak ki 1638/1944. iktatószám alatt esperesi bizonyítványt. Az aznap iktatott következő tételben, 1639/1944. szám alatt presbiterek és diakónusok számára kiállított esperesi bizonyítványokat regisztráltak, összesen 66 darabot.⁴⁷ Az egyházmegyénel még szeptember elején is állítottak ki ilyen iratot.⁴⁸ Az esperesi bizonyítvány a gyakorlatban is működött: egy zuglói presbiter 1944. július elején számolt be erről Szabó esperesnek, megköszönve az érdekükben tett fáradozásait.⁴⁹ A presbiterek mentessége ügyével Szabó esperes hónapokkal később is foglalkozott.⁵⁰

Az 1944. október 15-i sikertelen kiugrási kísérletet követő nyilas hatalomátvétel után újabb kihívásokkal kellett Szabó esperesnek szembenéznie. Két héttel a nyilas puccs után az esperes a *Református Élet* c. fővárosi református hetilap⁵¹ október 28-i számában publikált vezércikkének⁵² sorait eredeti szándékával szemben többen félreértették és megütközést keltett bennük.⁵³ A vezércikk első olva-

44 Centropa Alapítvány, Fotó és dokumentum archívum, Budapesti Református Egyházmegye, 1638/1944. Esperesi bizonyítvány Pór Jenő diakónus és fia, Pór Endre részére (Kelt: Bp., 1944. júl. 13.), <https://www.centropa.org/hu/photo/esperesi-bizonyitvany>, 2024. február 21.

45 Centropa Alapítvány, Fotó és dokumentum archívum, Pór Endre keresztelési anyakönyvi kivonata (Kelt: Bp., 1919. jún. 12.), <https://www.centropa.org/hu/photo/por-endre-keresztlevele>, 2024. február 21.

46 Centropa Alapítvány, Fotó és dokumentum archívum, Egyházi diakónusi bizonyítvány Pór Jenő részére (Kelt: Bp., 1944. júl. 10.), <https://www.centropa.org/hu/photo/diakonusi-bizonyitvany>, 2024. február 21.

47 Az alábbi számok szerepelnek gyűlekezetenként: Kelenföld (3), Angyalföld (5), Budahegyvidék (7), Zuglói (1), Fásor (8), Pozsonyi út (9), Tisztviselőtelep (6), Buda (7), Szabadság tér (20). Vö. RL A/3 Budapesti Református Egyházmegye, Iktatókönyv: 1944. február 9-től 1944. november 29-ig.

48 1944. szeptember 6-án, 2146/1944. iktatószám alatt, Sándor Ernő részére, vö. RL A/3 Budapesti Református Egyházmegye, Iktatókönyv: 1944. február 9-től 1944. november 29-ig.

49 RL A/3b, 18. doboz, 1658/1944, Martos Sándor zuglói presbiter levele Szabónak (Kelt: Bp., 1944. júl. 7.)

50 „Csütörtökön jártam Szakáll A.-al a svájci Vöröskeresztnél, a Fillér utcában, a presbiterek mentessége dolgában.” – Szabó Imre 1944. november 3-i naplóbejegyzése, in: Erős–Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 79.

51 A *Református Élet* 1934-es alapításától egészen 1940-ig országos református hetilap volt, majd budapesti hetilappá vált, amikor egy új országos hetilapot indítottak *Református Jövő* címmel. A *Református Élet* c. lapról lásd ABLONCZY Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság (1934–1944), in: Kósa: *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., 1211–1229.

52 SZABÓ Imre: A tiszántúli, *Református Élet* 11(1944/34), 1944. okt. 28., 1.

53 Szabó esperesnek ebből a cikkből később konfliktusai is származtak, vö. Ablonczy: *A Református Élet*, 1228.

sásra valóban félreérthető lehetett, az alábbi sorok miatt különösen is: „Újból új kormány hirdet új világot a keresztyénség alapján. Forradalmi lendülettel jön, de Krisztusnál akarja megtartani a magyart. Ezt nem teheti másként, csak a Krisztus egyházával. Neki magának is benne kell lenni az egyház hitében, istentiszteletében s imádkozó életében.”⁵⁴ Mintha Szabó Imre egyfajta támogató állásfoglalást adott volna ki a Szálasi-kormány mellett. Az esperes 1944. évi tevékenységének megértéséhez fontosnak tartom részletesebben ismertetni, hogy ő maga miképp értelmezte a kérdéses cikkében foglaltakat.

Bereczky Albert, Pozsonyi úti lelkipásztor a cikk elolvasását követően tiltakozással jelezte Szabónak, hogy nem ír többet a *Református Élethe*.⁵⁵ Az esperes ezután levelet írt Bereczkynek, amelyben saját részéről tisztázta a helyzetet és az október 28-i vezércikke kontextusát.⁵⁶ Ebből kiderül, hogy Bereczky jelezte azt Szabónak, hogy többek részéről megütközést keltett a cikk. Az esperes már a levél elején rögzíti, hogy félreértés történt, nem támogatja a „hatalmat erőszakkal megszerzett kormányt” és a cikk nem a református egyház hivatalos állásfoglalása. Jelzi továbbá azt is, hogy azért magánlevélben reagál, mivel a cenzúra által ellenőrzött korabeli sajtóélet erre nyilvánosan nem ad lehetőséget. A diktatúra adta korlátozott keretek miatt azonban felhatalmazta a címzettet a következőre: „jelen levelemet mindazoknak megmutasd, akiknél súlyt helyezel arra, hogy a Református Élet és személyem is e kérdésben tisztán álljon, s kérve arra, hogy tartsd elzárva e sorokat a teljes lelkiismereti és sajtószabadság áhított ideje eljöttéig, mert az idők ma gonoszak.”⁵⁷

Szabó hangsúlyozta, hogy az elmúlt öt év során – tehát a háború kitörése, 1939 óta – meg kellett tanulniuk egy olyan újságírási módot, amely a „német nemzeti szocializmus (sic!) ideológiáját valló cenzorok rostáján is át tudott csúszni.” Kiemelte továbbá, hogy néha csak egyetlen mondat kedvéért írta meg cikkeit, azokat szigorúan virágnyelven megfogalmazva: „Néha nem is a gondolat maga, hanem a feltett hangulat, vagy egy allegória fejezte ki a cikk intencióját és az ellenállást.”⁵⁸

54 Szabó: *A tisztántúli*.

55 Szabó miután tisztázta valódi álláspontját, Bereczkyt mérlegelésre készítette: „Bereczky úgy látom belátta, hogy igaztalan volt.” – Szabó esperes 1944. december 11-i naplóbejegyzése, in: Erős–Szabó: *Ég, de meg nem emészetik*, 80.

56 A levél géppel írt másolata maradt fent Szabó Imre hagyatékában, vö. RL C/105, m7 doboz, Kedves Barátom! kezdetű levél (Kelt: Bp., 1944. nov. 24.) A levél címzettjének („Kedves Barátom!) beazonosításában segített annak tartalma és az esperes naplójának összevetése. Egy helyen konkrét utalás is szerepel a naplóban, hogy a hivatkozott levél címzettje Bereczky Albert volt: „Az 1944. október havában írott kis vezércikkem ügyét már említettem e füzetben, amelyből a Szálásinak való felkínálkozást olvasták ki. Evvel nem foglalkozom, megvan a levél, amit akkor Bereczkynek írtam, csatolom e füzethez (G füzet – E. K.), az magáért beszél, és az akkor már vezetett naplóm.” – Szabó esperes későbbi, 1951. december 20-i naplóbejegyzése, in: *Ég, de meg nem emészetik*, 232.

57 RL C/105, m7 doboz, Kedves Barátom! kezdetű levél (Kelt: Bp., 1944. nov. 24.)

58 RL C/105, m7 doboz, Kedves Barátom! kezdetű levél (Kelt: Bp., 1944. nov. 24.) A második világháború alatt előzetes sajtóellenőrzés működött, a kormányt a cenzúra bevezetésére a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvény cikk hatalmazta fel (vö. 151. § Sajtóellenőrzés). A háborús évek sajtóirányításáról és a sajtószabályozásáról lásd PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság

Az esperes ezután rátért a cikkében foglaltak részletes értelmezésére, majd megadta a választ arra a kérdésre, hogy az október 28-i vezércikkben melyik volt az az egy mondat, amely miatt megírta azt. A dőlt betűvel szedett sor miatt írta meg, amely a következő volt: „*A nép csak úgy lesz keresztyén és úgy hisz vezetőinek, hogy Istentől vannak, ha ők maguk is az egyház keresztyéni közösségében élnek*” (kiemelés az eredetiben – E. K.), majd így folytatta: „Ott akarja látni gyónni és úrvacsorázni a hívekkel a vezetőit. A debreceni és a székesfehérvári templomok égő kupolái messzire világítanak. Ezeknek fényénél látta meg újra a magyar, hogy nemcsak Tiszántúlnak, hanem Dunántúlnak is, egész népünknek és egyénekenként mi magunknak meg kell térnünk.”⁵⁹ Szabó esperes a dőlten szedett mondattal az a református hitvallási tételt akarta kifejezésre juttatni, hogy a hatalom Istentől van, de „keresztyén felsőbbtség” csak az lehet, amely szintén vallja az egyház hitét és a hívők közösségének részese. Abban az esetben pedig nem tekintik „keresztyén felsőbbségnek” a politikai vezetőket, ha az előbbi feltételeknek nem felelnek meg, és csak „kívülről és a tömegeknek akarnak keresztyénséget”.⁶⁰

Az iskolákat 1944. április 1-jén miniszteri rendelettel bezárták,⁶¹ így a fasori református templom mögött működő Julianna Református Elemi Iskolában sem folytatódott a tanítás. Az épületben ezután hadikórház működött, amelynek felszámolására az ősz folyamán került sor. Októberben a svéd követség megkereste az esperest, hogy szeretnének 40 zsidó gyermeket elhelyezni egy otthonban.⁶² Szabó készségesen állt rendelkezésre.

A fasori református templom mögött lévő Julianna Református Elemi Iskola épületében az ősz folyamán felszámolásra került az ott működő hadikórház, így megfelelő helyet is tudott biztosítani számukra. Kiváló diplomáciai érzékével valós céljait elfedte és egy „menekült gyermekotthon” számára intézte a szükséges felszerelések, valamint élelem beszerzését a Honvédségnél.⁶³ Szabó idejének legnagyobb részét heteken át a felszámolás alatt lévő hadikórház felszerelésének a menekült gyermekotthon céljaira történő megszerzése és megtartása töltötte ki. Ezt a munkát a nyilasoktól való félelem fékezte, zavarta és sokszor megrontotta. 150 ágy és 250 matrac beszerzésére került sor. Ebből 50 ágyat és 100 matracot a Skót Misszióba, 20 ágyat és 40 matracot az Egyetemes Konventre, 12 matracot pedig a Bethesda Kórházba küldött az esperes. A Julianna épületében 70 ágy és matracok maradtak, melyeket aztán egy napon – Szabó naplója szerint

a Horthy-korszakban, in: Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez* (Budapest, 2012. november 15.), Budapest, Média tudományi Intézet, *Média tudományi könyvtár*, 2013, 7–19.

59 Szabó: *A tiszántúli*.

60 RL C/105, m7 doboz, Kedves Barátom! kezdetű levél (Kelt: Bp., 1944. nov. 24.)

61 Vö. Rendelet az iskolai év befejezéséről, *Pesti Hírlap*, 1944. április 1., 3.

62 Szabó Éva-interjú, *Tape 3*, 28:20–29:15.

63 Számla (Kelt: Bp., 1944. okt. 10.). Közli ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 418.

– egy százados mind elvitetett. A svéd védetség alatt álló, Julianna épületében berendezett otthon 1944. november végén tudta megkezdeni működését.⁶⁴

Szintén ezekben a napokban, 1944. november 29-én Vajna Gábor nyilas belügyminiszter rendeletére (8935/1944. B.M.) állították fel a nagy gettót Budapesten. Annak közvetlen közelében,⁶⁵ a Vilma királynő útján (ma: Városligeti fasor) nyújtott Szabó Imre menedéket az üldözötteknek. Az esperes megteremtette annak lehetőségét, hogy a gettóba hetente háromszor bemehetett két általa megbízott fiatal református lelkész, Nagy Gyula és Borsos Sándor. Ők a reformátusoknak istentiszteletet tartottak, illetve a gettóból és a gettóba leveleket kézbesítettek. Velük Szabó állandó kapcsolatban volt.⁶⁶ Mindketten az Egyetemes Konvent missziói lelkészei voltak.⁶⁷

„A nyilasok jöttek, őt többször bekísérték, többször számonkérték a zsidómentései miatt”⁶⁸ – emlékezett vissza Éva lánya, aki többek között beszámolt a következő esetről is. Egy 1944. novemberi estén három nyilas a fasori református parókián keresett egy szökésben lévő idősebb hölgyet: „Ide menekült egy asszony, akit mi parancsra a Szív utcából elvezettünk” – mondta az egyikük. Erre Szabó esperes rezzenéstelen arccal, tekintélyt parancsolóan bemutatta a vacsoraasztalnál ülő családtagjait, közülük tartozóként a keresett asszonyt is. A nyilas két társával együtt ezt tudomásul vette, majd elmentek. Így Szövérfy Ilonka életben maradt, nem tudták a Dunába löni.⁶⁹

A Julianna épületében és annak légópincéiben a 40 gyermekén kívül további üldözött zsidó gyermekek és családok, valamint lengyel és francia hadifoglyok nyertek menedéket, összesen mintegy száz ember.⁷⁰ Szabó esperes embermentő tevékenysége már 1943 őszén elkezdődött. Ravasz püspök közvetítésével értesült arról egy Csűrös István református gimnáziumi vallásánárnak írt levélből, hogy Stanislauban szükség lenne javítani a német hadifogságban lévő holland tisztek helyzetén.⁷¹ Miután a gyülekezetekben gyűjtést szerveztek, az élelmiszert és dohányt egy magyar vöröskeresztes önkéntes nővér kivitte Stanislauba, aki a Galíciaiba tartó vöröskeresztes vonatok parancsnoka volt. Ebből a hadifogolytáborból szökött meg

64 Szabó 1944. dec. 11-i naplóbejegyzése. In: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 79–80.

65 A Király utca – Kertész utca (akkor: Nagyatádi Szabó István utca) sarka, a nagy gettó legközelebbi határa 10–15 percnyi sétára van a fasori református templomtól.

66 Szabó Éva-interjú, Tape 4, 07:10–07:55.

67 Bereczky Albert szerint Nagy Gyula és Borsos Sándor az Egyetemes Konventen működő Jó Pásztor Bizottság megbízásából végezték munkájukat a gettóban. Vö. BERECZKY: *A magyar protestantizmus*, 34–35.

68 Szabó Éva-interjú, Tape 4, 15:00–15:42.

69 Szabó Éva-interjú, Tape 3, 20:20–25:30.

70 Szabó Éva-interjú, Tape 4, 02:10–02:35; 8:18–10:40.

71 A mai Ukrajna területén található Stanislauban volt a legnagyobb holland hadifogolytábor, amely az akkori, területgyarapodások utáni Magyarország határától körülbelül 60 kilométerre volt. Vö. PUSZTAI Gábor: „... fogadtatásuk szívélyes volt...” Holland hadifoglyok Magyarországon a második világháborúban, *Történelmi Tanulmányok XXX.* (2022), 2022, 244–281, 250–251. Elérhető az interneten: https://epa.oszk.hu/03200/03254/00031/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2022_30_244-281.pdf, 2024. február 28.

egy 23 éves holland hadnagy, Gerrit van der Waals.⁷² A holland hadnagy 1943. szeptember 1-jén érkezett Budapestre, ahol Szabó esperes engedélyével a Kálvin tér 8. szám alatti épületben egy vendégszobában lakhatott.⁷³

A Juliannába csoportban érkező 40 gyermekem felül több üldözött gyermeket is befogadtak, akiknek fennmaradt a története. 1944. november egyik délutánján Szabó Imre egyetlen fia, az akkor tizennégy éves Ádám megjelent a fasori parókiaán Radnai Lászlóval, egy zsidó származású osztálytársával. Szabó beleegyezését adta, hogy maradhasson a fiú, aki az egész ostrom idején biztonságban ott tartózkodott. A szomszéd épületből érkezett az ott lakó család legkisebb gyermeke, az akkor 8-9 éves Rabinovszky Máté.⁷⁴ Szülei túléltek az ostromot, így vissza tudtak térni és nagyon hálásak voltak Szabóéknak.⁷⁵ 1944 decemberében az egyik fasori református presbiter, Ráczkevy Eötvös Sándor és felesége, Bicséry Blanka vitte be a Juliannában kialakított gyermekotthonba egy baráti család két gyermekét, az akkor tizenegy éves Frenkel Andort és hétéves húgát, Mártát. Szüleik nem éltek túl a háborút, szemben nagynénjükkel, aki végül felnevelte őket.⁷⁶

Az esperes által koordinált embermentésben tevékeny részt vállaltak családjának tagjai, fasori munkatársai és Filadelfia diakonisszák.⁷⁷ A svéd védettség alatt

72 MACSKÁSY Pál: „...a sötétség tenger árja ellen...” Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt, in: Bernáth István (szerk.): *Hollandból magyarra... Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, 200–201; Pusztai: „... fogadtatásuk szívélyes volt...”, 251–252.

73 Macskásy: „...a sötétség tenger árja ellen...”, 202; Pusztai: „... fogadtatásuk szívélyes volt...”, 257. Gerrit van der Waals hadnagyot Magyarországon a szovjet hatóságok 1944. december 8-án letartóztatták. Ezután Moszkvába szállították és bebörtönözték, ahol 1948. augusztus 11-én életét vesztette. Vö. Pusztai: „... fogadtatásuk szívélyes volt...”, 262–264.

74 Szabó Éva-interjú, Tape 3, 25:30–28:08.

75 Rabinovszky Máriusz művészettörténész és felesége Szentpál Olga táncművész, koreográfus egy tánciskolát működtettek a fasori református templom mellett lévő épületben, a Vilma királynő útja 3. szám alatt. Születésük 90. évfordulóján emléktáblát állítottak az épület falán, ahol ma a Baross Imre Artista- és Előadó-művészeti Akadémia Szakgimnázium, Gimnázium, Technikum és Alapfokú Művészeti Iskola működik. Rabinovszky Máriusz 1944 őszén behívták munkaszolgálatra, Budapest környékén dolgoztatták. A háború vége után súlyos betegen került haza és fél éven keresztül munkaképtelen volt. Vö. RABINOVSKY Máriusz: 1951. december 30. – Önéletrajz, in: Szabó Zsuzsanna (összeáll.): *50 éve halt meg Rabinovszky Máriusz*, Somogyi-könyvtár, 2003. Elérhető az interneten: <http://virtualis.sk-szeged.hu/kiallitas/marius/eletrajz.html>, 2024. február 21.

76 Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE), Embermentő adatbázis, Szabó Imre: Frenkel Andor: Nyilatkozat (Kelt: Bp., 2001. nov. 3.) Frenkel Andor a Juliannában töltött időről részletesen beszámolt az előbb hivatkozott, Yad Vashem Intézethez benyújtott „nyilatkozatában”, illetve egy 2000-ben készült interjújában (Vö. Aradi Péter: Interjú Fenkel Andorral, Budapesten, 2000. május 24-én. USC Shoah Foundation Institute, Visual History Archive (<https://vha.usc.edu>), 50915. sz. interjú). Frenkel Andor hálája jeléül Szabó Imre naplói kiadási költségeinek zömét finanszírozta (Vö. Erős–Szabó: *Ég, de meg nem emészetik*). 2002-ben, testvérel, Mártával együtt emléktáblát emléktáblát állított a Julianna egykori épületének előterében.

77 Szabó Imre négy diakonissza testvért kért a Filadelfia Diakonissza Intézettől, amelynek vezetője Bodoky Richárd református lelkész a Julianna rendelkezésére bocsátotta Raviczky Mária, Döbrössy Rózsa, Györe Eszter és Víg Annus diakonisszákat. Vö. Szabó Éva-interjú, Tape 4, 01:25–02:30.

lévő gyermekotthon vezetője Raviczky Mária diakonissza testvér lett. A Juliánában működő gyermekotthon 1945 nyarán fejezte be tevékenységét, további működtetését nem tudták biztosítani, ugyanis a főváros élelmészében súlyos problémák jelentkeztek a háború végét követően. A megmentett gyermekek közül sokan maradtak árván, voltak, akiket fasori gyülekezeti tagok fogadtak örökbe.⁷⁸

Szabó Imre a vészkorszak idején az embermentési hálózat fontos tényezőjével állt kapcsolatban: tevékenységét a Valdemar Langlet vezette budapesti Svéd Vöröskereszt mellett⁷⁹ Soos Géza, Raoul Wallenberg⁸⁰ és Friedrich Born is támogatta. Az utóbbihoz, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi delegátusához Komoly Ottón keresztül lehetett kapcsolata, aki a Born vezette szervezet, ún. A szekciója keretében működő gyermekotthonokat vezette. Feltételezhető, hogy ezen kapcsolat révén jutott el Szabó 1944 késő ősztén a presbiterek mentessége ügyében Friedrich Bornhoz.⁸¹

2003-ban a jeruzsálemi Jad Vashem Intézet Szabó Imrét és feleségét posztumusz, valamint akkor még élő Éva lányukat áldozatos munkájukért a Világ Igaza kitüntetésben részesítette.⁸²

78 Szabó Éva-interjú, Tape 4, 04:45–05:35.

79 A Svéd Vöröskereszttel való kapcsolat írásos nyoma két helyen is megtalálható. Egyrészt a Budapesti Református Egyházmegye iratai között fennmaradt egy levél, amelyet a Svéd Vöröskereszt küldött az egyházmegyének 1944. november 10-én. Ebben arról tájékoztatják a címzettet, hogy nem áll módjukban teljesíteni az élelmiszercikkekre vonatkozó megrendelést. (Vö. RL A/3b, 18. doboz, 2535/1944.) Másrészt a fasori református gyülekezet 1945. július 1-jei presbitériumi gyűlésének jegyzőkönyvében olvashatjuk a következőt: „[...] Az adós számlám 106.510 pengő mint templom javítási kölcsön, valamint 20.620 pengő a svéd vöröskeresztől a Julianna gyermekotthonnak kifizetett összeggel szerepel, a további összegek a szokásos pénztári forgalomból adódnak. [...]” – Budapest-Fasori Református Egyházközség irattára, Presbitéri jegyzőkönyvek, a Bp. VII. Vilma királynő úti református egyházközség presbitériumának 1945. július 1-jén, vasárnap délelőtt negyed 12 órára egybehívott presbitériumi gyűlésének jegyzőkönyve: 1945. évi június 30-ig terjedő pénzügyi számadásunk. Ezúton is köszönöm Somogyi Péter és Pataki András Dávid lelkipásztoroknak a kutatás lehetőségét.

80 Szabó Imre hagyatékában fennmaradt egy 1944. december 11-én kelt levél, amelyet a budapesti svéd követség C-részlege (Anteilung C) küldött a Budapesti Református Egyházmegyének. Ennek témája az egyházmegye átmeneti gyermekotthonainak élelmészése volt. (Vö. RL C/105, m5 doboz, ikt. sz. nélkül.) Mivel a svéd követség C-részlegét Wallenberg vezette, aki szoros együttműködésben dolgozott a református Soos Gézával, arra következtethetünk, hogy Szabó Imre embermentő tevékenységét mind Wallenberg, mind Soos támogatta. Soos Gézáról lásd Kiss Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa: *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 755–764.

81 Szabó naplójában nem említi meg Born nevét, csupán annyit, hogy a svájci Vöröskeresztnél járt, a Filler utcában (vö. Szabó Imre 1944. november 3-i naplőbejegyzése, in: Erős–Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 79.). A svájci származású Born irodája ekkor Budán, a Filler utca 51. szám alatt volt, a svájci kereskedelmi kirendeltség épületében. Szabó esperes feltételezhetően ezért említette a svájci Vöröskeresztet, nem pedig a Nemzetközi Vöröskeresztet. A Szabó által feljegyzett látogatás részleteiről több információval nem rendelkezünk, erről Born nem írt 1945 júniusában Budapestről Genfbe küldött jelentésében, vö. SZITA Szabolcs (szerk.): *Friedrich Born magyarországi delegátus jelentése a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának Genfben, 1945. június*, Budapest, Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Közép-Európai Regionális Küldöttsége, 2009.

82 FROJIMOVICS Kinga – MOLNÁR Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest–Jeruzsálem, Balassi Kiadó–Yad Vashem, 2009, 354–355.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABLONCZY Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság (1934–1944), in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 2. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1211–1229.
- BERECZKY Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, Budapest, Református Traktátus Vállalat, 1945.
- BERECZKY Albert: Előszó, in: KÁDÁR Imre: *Szedjétek össze a maradékot. Mit követel az Ige a testi és lelki Izráeltól*, Budapest, Traktátus Kiadó, [é. n.], 3–9.
- BRAHAM, Randolph L.: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt, in: BRAHAM, Randolph L.: *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*, [Budapest], Láng Kiadó, 2002, 263–295.
- CSÍKY Balázs: *Szerdi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet – MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018.
- ERŐS Zsuzsa – SZABÓ Julianna (szerk.): *Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye első esperese. Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001.
- FROJIMOVICS Kinga – MOLNÁR Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest–Jeruzsálem, Balassi Kiadó–Yad Vashem, 2009.
- KISS Réka: Ravasz László püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, *Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.*, 2006, 537–577.
- KISS Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 755–764.
- KISS Réka: „... A hitemben akarnak megfogni” Pógyor István és az 1951-es KIE-per, in: PETRÁS Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 55–82.
- LÁNYI Gábor: Mester Miklós (1906–1989). Egy zsidómentő református kapcsolattrendszere, in: Kiss Réka – Lányi Gábor: *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 323–337.
- LÁNYI Gábor: Bereczky Albert (1893–1966) budapesti lelképásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(2024/1), (megjelenés alatt)
- MACSKÁSY Pál: „...a sötétség tenger árja ellen...” Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt, in: Bernáth István (szerk.): *Hollandból magyarra... Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- MAJSAI Tamás – SCHMIDT Mária: Komoly Ottó naplója, 1944, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. 1983*, Budapest, 1984, 238–305.

- MESTER Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*, Budapest, Tarsoly Kiadó, 2012.
- NAGY V. Rita: Félelem a zsidó áttérőktől a református egyházban, 1941–1944, in: MOLNÁR Judit – TIBORI SZABÓ Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról XI.*, [h. n.], Múlt és Jövő Kiadó, 2021, 207–226.
- NAGY Zsombor: Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye megszervezője és első esperese, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, *Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.*, 2006, 579–590.
- PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban, in: Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez (Budapest, 2012. november 15.)*, Budapest, Média-tudományi Intézet, 2013, 7–19.
- PUSZTAI Gábor: „... fogadtatásuk szívélyes volt...” Holland hadifoglyok Magyarországon a második világháborúban, *Történeti Tanulmányok XXX.* (2022), 2022, 244–281.
- RABINOVSKY MÁRIUSZ: 1951. december 30. – Önéletrajz, in: Szabó Zsuzsanna (összeáll.): *50 éve halt meg Rabinovszky Máriusz*, Somogyi-könyvtár, 2003.
- SOMLAI Katalin: Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906–1989), in: Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – A feltárás*, Budapest, OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, *Évkönyv XVIII.*, 2012, 105–165.
- SZABÓ Imre: A tiszántúli, *Református Élet* 11(1944/34), 1944. okt. 28., 1.
- SZITA Szabolcs (szerk.): *Friedrich Born magyarországi delegátus jelentése a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának Genfben, 1945. június*, Budapest, Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Közép-Európai Regionális Küldöttsége, 2009.
- TÓTH Károly István: Evangélikus egyházi vezetők és a vészkorszak, *Credo* 20(2014/2), 15–19.
- VEZSENYI Péter: Dokumentumok Szabó Imre református esperes, Budapest-fasori lelképásztor 1951-ben történt lemondatásáról, *Egyháztörténeti Szemle* 23(2022/1), 102–117, doi: 10.54231/etszemle.2022.1.6.

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ
EGYETEMES KONVENTJÉNEK
MISSZIÓI ELŐADÓJA

*
BUDAPEST, IX., KÁLVIN-TÉR 7.

6747/1944
Budapest, 1944. december 18.

K. 141/1944.

Főtiszteletü és Nagyméltóságu
Püspök Ur!

A gettóban lévő hiveink között megindított lelkigon-
dozás munkájára kiküldött Nagy Gyula és Borsos Sándor missziói lelké-
szektől jelentést kértem, amelyet tisztelettel mellékelek.-

Vagyok Főtiszteletü és Nagyméltóságu Püspök Urnak
kész szolgálója:

Munkácsy Gyula
konv.missziói előadó

Főtiszteletü és Nagyméltóságu

Dr.Ravasz László püspök urnak,

Budapest

*Borsos Sándor és Nagy Gyula konventi missziói lelkészek jelentése a budapesti nagy gettóban folytatott munká-
jukról (Kelt: Bp., 1944. dec. 18.) Őrzési hely: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1b
Püspöki levéltár, 6747/1944*

6747/1944

REFORMÁTUS KERESZTYÉN IFJÚSÁGI EGYESÜLETEK SZÖVETSÉGE

BUDAPEST, VIII,
VAS-UTCA 2/c III. EM.

A mi lapunk:
REFORMÁTUS IFJÚSÁG

Nagytiszteletű

BUDAPEST,

Muraközy Gyula Urnak
ref. lelképásztor, a Jó Pásztor Bizottság
elnöke.

Telefon: 140-136/93. mellék.
Csekk száma: 45.580.

Budapest.

Nagytiszteletű Urunk!

A budapesti gettóban tartózkodó protestáns zsidók között megindított lelki gondozói munkáról, valamint az ott szerzett tapasztalatainkról az alábbiakban számolunk be:

A gettóba való belépési engedélyt Solymossy János törzsfőfelügyelő Ur után december 15.-én kaptuk meg. Ugyanott értesültünk arról, amiről később odabent is személyesen meggyőződhattunk, hogy a római katolikusok ezt a missziói munkájukat még egyáltalán meg sem kezdték, engedélyt sem kértek, tehát a kezdeményezés terén mi voltunk az elsők.

December 16.-án szombaton mindjárt végigjártuk a gettót, illetve annak tíz körzetét és a körzetparancsnokok után minden házparancsnokhoz eljuttattuk az üzenetet, hogy másnap azaz vasárnap délelőtt protestánsok részére istentiszteletet tartunk egy kávéházi helységben melyet a zsidó tanács jelölt ki ideiglenes protestáns istentiszteleti helyiségük. Meg kell itt említenünk azt is, hogy a zsidó tanács minden tekintetben igen előzékenyen sietett segítségünkre. Megengedték, hogy istentiszteleti alkalmainkat tetszés szerint plakátiróztathatjuk és egy külön protestáns lelkészi hivatali helyiséget is felajánlottak.

Vasárnap december 17.-én megtartottuk első istentiszteletünket, melyen közel százan vettek részt. Észrevételünk szerint a résztvevők nagyobb része evangélikus volt, de akad néhány katolikus is, aki engedélyt kért a részvételre. Istentiszteletünk után Borsos Sándor a panaszokat és kívánságokat vette fel, Nagy Gyula pedig a férfiakkal tartott rövid kis megbeszélést. Ennek eredményeképpen talán már holnap javaslatot tehetünk két zsidó tanácsi tagságnak protestánsokkal való betöltésére. Az istentiszteleten Nagy Gyula hirdette az Igét Márk ev. 8 rész 31-38 versei alapján, a szenvedés értelméről. Istentisztelet után iratokat és bibliákat is osztogattunk ki a résztvevők között, mert különösen az utóbbiban igen nagy a hiány. Általános panasz volt hogy sok esetben a hatóságok megbizottak még a bibliákat is elszedték.

Általános tapasztalatok: A szociális állapotok megdöbbentően rosszszak. Átlag 15-25 ember lakik egy-egy lakásban. Sok a féreg. Igen könnyen

Borsos Sándor és Nagy Gyula konventi missziói lelkészek jelentése a budapesti nagy gettóban folytatott munkájukról (Kelt: Bp., 1944. dec. 18.) Őrzési hely: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1b Püspöki levéltár, 6747/1944

REFORMÁTUS KERESZTYÉN IFJÚSÁGI EGYESÜLETEK SZÖVETSÉGE

BUDAPEST, VIII.,
VAS-UTCA 2/c III. EM.

A mi lapunk:
REFORMÁTUS IFJÚSÁG

BUDAPEST,

Telefon: 140-130/83. mellék.

Csekk száma: 45.580.

járványok törhetnek ki, Ami pedig az orvoshiány miatt katasztrofális lehetne. Napi étkezések egyetlen tányér levesből és 10-15 deka kenyérből áll. A szó szoros értelmében éheznek. A gettóban a keresztyén zsidóknak hátrányos a helyzetük, mert ha megtudják, rólluk, hogy keresztyének szidalmakkal illetik sőt élelmiszer adagjukban is megrövidítik. Egy nő azt mondta nekünk, hogy életében most szenved először komolyan Jézus Krisztusért, de ez őt határtalan boldogsággal tölti el.

Mire lenne szükség? 1/ Bibliák, énekeskönyvek és lelki olvasmányok. Ezeknek egy részét a jó Pásztor iratterjesztése fedezte. 2/ Néhány meleg takaróra, mert sok helyen még az ágyneműt is elszedték tőlük. Hallottunk olyan esetet, hogy 83 éves asszony pusztán kövön hál. 3/ Élelmiszerekre, melyeket vagy intézményesen kis kocsival vihetnénk be szétosztásra, aminek kétségtelenül meg vannak a maga veszedelmei és kísértései/ vagy amiket kis csomagokba vihetnénk be akkátáskában s család látogatás alkalmával adnánk át. 3/ Fehérneműre, tisztálkodási szerekre stb.

Végül egy probléma, melyre utasítást kérünk: Többen jelentkeztek azzal, hogy még odakint megkezdték egyik vagy másik gyülekezetben az áttérési tanfolyamot de már nem tudták befejezni. Tudják ugyan, hogy a végleges áttérés nem nyújt nekik többé semmiféle védelmet de szívbéli vágyuk, hogy reformátusok, illetve evangélikusok lehessenek. Tartsunk e tehát odabent ilyen tanfolyamot s ha igen hogy oldható meg a végén a keresztesítés?

Az ünnepi istentiszteletekkel kapcsolatban is kérünk részletes utasítást illetve segítséget. Szükségünk lenne esetleg padokra, ha nem kapunk olyan helyiséget ahol ülőhelyek vannak. Szükségünk van urvacsorai edényekre és jegyekre. Az istentiszteletek közhírré tételére pedig plakátokat kell nyomtatnunk.

Fenti jelentésünk szíves tudomásulvételét kérve és a nyújtott támogatást előre is hálásan megköszönve maradtunk mély tisztelettel:

Budapecsten, 1944 december 18.-án

igaz hivei:

Borsos Sándor

Nagy Gyula

Borsos Sándor és Nagy Gyula konventi missziói lelkészek jelentése a budapesti nagy gettóban folytatott munkájukról (Kelt: Bp., 1944. dec. 18.) Őrzési hely: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1b Püspöki levéltár, 6747/1944